

III

ЦРКВА У РАМАЋИ — НОВИ СПОМЕНИК СЛИКАРСТВА МОРАВСКЕ ШКОЛЕ

(ПРЕЛИМИНАРНИ ИЗВЕШТАЈ)

Сл. 1. — Црква у Рамаћи

Приликом рекогносцирања Крагујевачког среза, лета 1955 године, једна екипа Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НР Србије обишла је и цркву св.Константина и Јелене у селу Рамаћи, 7 км јужно од Страгара (сл. 1). Одмах, при првом сусрету, видело се да се ради о средњевековној цркви, невеликој додуше, скромној и по облику и по материјалу¹. Ал оно што је код ње било нарочито занимљиво то је неколико лепо очуваних фресака, намерно остављених

видљивим у иначе окреченој цркви. Оне су упућивале на приличну старост споменика, свакако на време независности. О цркви се досад сасвим мало знало. Обично се регистровало само њено постојање и традиција да потиче из Душановог доба, као и то да је у народу позната и под именом Куманица.² Откада датира ово њено име а исто тако и назив села, односно да ли су ови једини досад познати подаци по којима смо могли да трагамо за прошлошћу цркве стари колико и она, не може се тачно утврдити. Савремени средњевековни

¹ О архитектури цркве види опширнији извештај Археолошког института САН, Археолошки споменици и налазишта у централној Србији, Београд 1956 (у штампи).

² Вл. Петковић Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, Београд, 1950 стр. 279

извори их не помињу. Најстарији помен Рамаће налазимо 1521 г. у дневнику једног турског анонимуса из штаба Сулејмана Величанственог.¹ Да ли је то старо име насеља које нигде није остало забележено до тог времена, или је тада већ било промењено, не знамо. Ни назив Куманица не уноси више светлости у историјат ове цркве. Т. Радивојевић у својој расправи о жупи Лепеници претпоставља да се манастир Куманица, записан на два места у Крушевском поменику, може идентификовати са рамаћком црквом, поготову што се у истом поменику налазе још нека лепеничка насеља.² Међутим, изгледа да је проф. Вл. Петковић идентификујући Куманицу из Поменика са разрушеним манастиром Куманицом на Лиму, имао више права.³ На истом листу Поменика⁴ забележена су осим Куманице имена манастира и цркава из наших југо-западних крајева, па се према томе може закључити да се овај њен помен пре односи на истоимени манастир Арханђела Михаила на Лиму. Куманица је забележена и у Сопоћанском поменику.⁵ Из Јагићевог коментара⁶ Стојановићевог издања овог поменика види се да је на једном месту записана непосредно испред цркве у Страгарима. Ово би упућивало да је реч о нашој цркви, али нам тај податак мало може користити јер је недатиран.

Каква је била судбина рамаћке цркве у каснијим вековима турске владавине можемо да претпоставимо по описима путописаца који су тада пролазили кроз ове пределе.⁷ Још крајем 1718 године у државном попису аустријских власти, извршеном после Пожаревачког мира, Рамаћа се помиње као ненасељено место.⁸ Тек

у извештају о селима ваљевске епархије из 1735 године налазимо потврду о поновном животу овог насеља, али с напоменом да припада нурији манастира Вољавче.⁹ По овоме закључујемо да црква тада није радила. Нешто пре тога времена, 1728 године, неки пролазник записао се на нимбу једног светитеља у првој зони фресака. Овај податак говори нам једино о томе да је живопис тада био још цео видљив (фреска је летос очишћена). Међутим колико је дуго црква остала пушта и када је поново прорадила не можемо знати. Па ипак, неколико икона из XVIII века које се данас тамо чувају, индицирају извесну њену активност у то време. Једно је свакако сигурно — да је XIX век рамаћка црква дочекала тешко оронула. Око 1830 године обновио ју је Сима Милосављевић Паштрмац.¹⁰ Ово је била парохиска црква његовог засеока Паштрме, те је он неколико година касније ту и сахрањен.

Изгледа да би се све преправке, које су очигледно касније извршене на цркви, смеле приписати Паштрмчевој обнови. А засад су најмаркантније ове: на западној страни дограђена је припрата; некадашњи главни улаз, који је дозиђивањем припрате давао цркви мање светлости, проширен је тако да је сада на место њега добијен један пространи лучни отвор; стари, овално завршени прозори такође су проширени а облик им измењен; и најзад, живопис у цркви прекречен је изузев већ поменутих фрагмената који се налазе на југо-западном пиластру и у олтарској апсиди. На пиластру био је видљив медаљон са ликом св. Јована Лествичника и изнад њега део композиције св. Никола спасава три сестре, из познате легенде овог светитеља, а у апсиди, у висини друге зоне, остала су била неокречена са сваке стране по три анђела који се покривених руку клањају,

¹ Г. Елезовић-Г. Шкриванић, *Како су Турци после више опсада заузели Београд*, Београд 1956, стр. 34, 42, 43

² Т. Радивојевић Лепеница, *Антропогеографска испитивања Српски етн. зборник*, књ. XV, *Насеља I*, 1911, стр. 37

³ Вл. Петковић, *нав. дело*, стр. 162

⁴ Ст. Новаковић, *Српски поменици XV—XVIII века*, *Гласник СУД-XLII*, 1875, стр. 135, 136

⁵ Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, итд. *Споменик СКА III*, 1890, стр. 185

⁶ V. Jagic, *Kritischer Anzeiger, Archiv für slavische Philologie XIII*, Berlin 1891, str. 125

⁷ P. Matkovic, *Putovanje po Balk. Poluotoku, Putopisi Stj. Gerlacha i S. Schweigera, Rad Jugosl. akademije CXVI*, Zagreb 1893, 51, 52, 88

⁸ Д. Пантелић, *Попис пограничних нахија Србије после Пожаревачког мира*, *Споменик САН ХСХVI*, 1948, стр. 24

⁹ Д. Руварац, *Митрополија београдска око 1735 г.*, *Спотеник СКА XLII*, 1905, стр. 199 и 201

¹⁰ О овоме постоји веома жива традиција у тамошњем народу. У попису цркава из 1895 г. каже се да је цркву обновио Паштрмац (Митрополит Михаил, *Православна српска црква у Краљевини Србији*, Београд 1895, стр. 96). У нешто ранијем попису, из 1874 г., наводи се 1836 г. као датум обнове (Исти, *Православна српска црква у Књажевству Србији*, Београд 1874, стр. 14). Међутим, на престоним иконама Христа и Богородице налази се запис из 1830 г. који помиње Паштрмаца као дародавца. Логично би било да је црква прво обновљена, па да су јој потом дароване иконе. То би значи највероватнији датум обнове био око 1830 године.

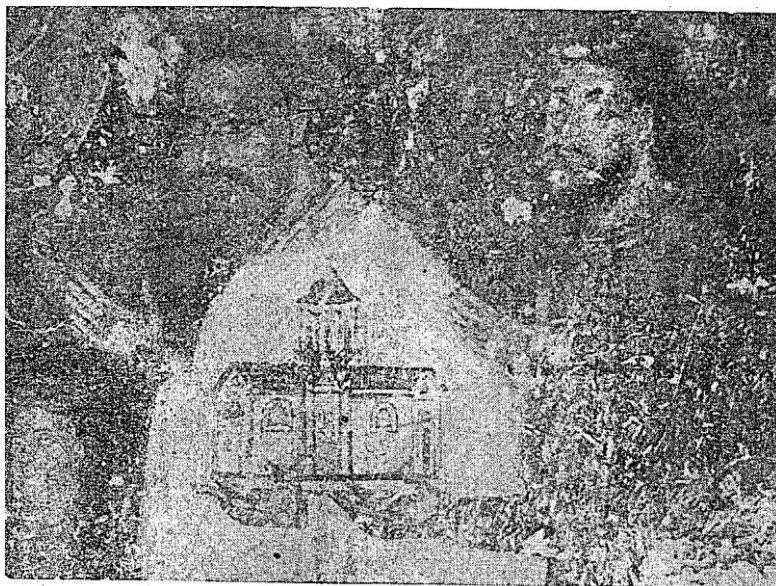
можда Богородици, као што се обично сликало, али је на том месту фреска оштећена проширивањем олтарског прозора.

Сви су изгледи били да се испод наслага креча могу очекивати и друге фреске. Пробни радови на њиховом откривању дали су ове резултате: живопис је сачуван на свим унутрашњим зидовима цркве, а засад је могло да буде утврђено његово постојање у висини прве три зоне. У првој, најнижој, која допире до пода (сокла нема) смештене су појединачне фигуре светаца; другу сачињава фриз медаљона, а од треће навише почињу композиције. Док су прве две нешто боље испитане, у трећој су извршена само пунктирања.

Колико се засад може видети, у првој зони олтарске апсиде налази се уобичајена Поворка архијереја. Даље, на бочним зидовима и гшластрима нижу се ликови св. ратника, мученика, св. мученица. На јужном зиду поткуполног простора смештени су портрети ктитора који подносе модел цркве св. Николи. То су: један свештеник, један лаик и дечак испред њих. На северном делу западног зида била је владарска композиција од које је, после проширивања улаза, остао само лик владаркин, али се ипак може видети како је изгледала цела композициона схема.

Већ оволико живописа колико је овог пута откривено пружа доста података за ближе упознавање споменика. Између осталог, сада је могућно утврдити да је црква, вероватно приликом обнове, променила и свога патрона.¹ Ктитори подносе

¹ До промене патрона цркве обично је долазило приликом обнављања. Понекад је код старих, напуштених цркава било заборављено кога су светитеља славили, као што се наводи за цркву у Сталаћу, којој сем зидова није било остало више ништа (Д. Поповић, Србија и Београд, Београд 1950, стр. 153). Црква у Дренову, некада посвећена Богородици после обнове почетком XIX века славила је св. Спаса (Вл. Петковић, Преглед у стр. 36). Можда је обновљена рамаћка црква била освећена на дан празника св. Константина и Јелене, те су тако ови светитељи постали нови патрони.

Сл. 2. — Портрети ктитора

своју задужбину св. Николи; по фрагменту композиције на југо-западном пиластру види се да је у цркви био илустрован циклус сцена из живота св. Николе; а већина од оних икона из XVIII века које смо напред поменули, сачувала је претставу овог светитеља. Према томе, очигледно је да је рамаћка црква раније била посвећена св. Николи.

Добро очувана *ктиторска композиција* данас је, нажалост, без икаквих натписа. Имена претстављених личности остала су нам засад непозната. Да ли ће се у току дефинитивног чишћења ипак пронаћи, велико је питање: надвратник над главним улазом — место на коме би се поузданије могао очекивати текст са подацима о градњи цркве, ктиторима или владарима, избијен је приликом дозиђивања припрате. Остаје нам једино сама фреска са својим материјалним подацима (сл. 2).

Оба ктитора, насликана у полупрофилу, придржавају модел цркве левом руком, док се десном обраћају патрону који их из једног малог овала благосиља и прима дар. Они веома личе један на другог те се може претпоставити да су браћа. Први, крупнији и како изгледа нешто старији, дуге мрке косе и браде, има на себи бели фелон и испод њега жути епитрахил од кога се види само: оковратник. Ово је, дакле, несумњиво портре једног парохиског свештеника, „попа белца“ или „белорисца“ како би га понекад назвали наши средње-

вековни извори¹. Други ктитор претстављен је са краћом, заобљеном брадом али са косом такође дугом, пуштеном низ леђа. Он је одевен у једноставну хаљину од неорнаментисане црвене тканине, припасану белим текстилним појасом. Овално изрезана око врата, хаљина се закопчавала спреда ситном жутом дугмади. Иста таква дугмад нашивена су између две уске жуте траке, дужином целих рукава који се, припијени уз руку, равно завршавају. Овај детаљ украшавања одеће налазимо још једино на властеоским портретима у Велућу, само што је на нашем све дато без икаквих претензија раскоши. Тако, по оделу бар судећи, ради се о личности која није била на високом друштвеном положају. Веома слично овоме одевен је и мали дечак који стоји сасвим напред, испред свештеника, а који би по свој прилици могао да буде свештеников син.

Изванредно сачуван модел цркве, мада у перспективи невешто сликан, али тим драгоценији каснијем рестауратору јер је

¹ Рад. Грујић, Средњовековно српско парохиско свештенство, Скопље, 1923, стр. 19

Сл. 3. — Владарска композиција

поред бочне, северне стране дата и источна и западна, показује да у својим основним облицима зграда није доцније много измењена. Беле површине зидова сведоче да је црква и првобитно имала омалтерисане и окречене фасаде, а интензивно црвена боја крова означавала би да је била покривена црепом или ћерамидом.

У задужбинама моравске школе *владарски портрети* налазили су се редовно на северном делу западног зида.²) И овде је био такав случај. Композиција је имала уобичајени симетрични распоред: владар стоји десно, владарка лево, а изнад њих Христос у овалу благосиља обема рукама. Од композиције је остало: попрсје Христово (прилично оштећено), од мушког портрета само шака, док је владаркин лик доста добро очуван (сл. 3). Она је дата en face, са обема рукама пруженим према Христу, у гесту препоруке. Њено дугуљасто лице крупних, упалих очију и дугог танког носа, не изгледа сасвим младо. Хаљина јој је као и у ктитора лаика од пурпурне тканине без орнамената. Око врата, спуштајући се са обе стране разреза по средини где се хаљина закопчавала, пришивена је жута трака по којој је нанизано драго камење и бисер. Рукави уски, једноставно завршени, имају у висини мишица лерибрахионе на исти начин украшене. На глави владарка има круну, назупчану по врху, исту онакву какву носи кнегиња Милица на портрету у Љубостињи³). Испод круне спушта се бели вео који јој пада по раменима и, како изгледа, даље низ леђа, али тако да делимично ослобађа косу. У ушима су јој дуге минђуше у виду три бисерне ниске окачене о жуту алкицу. По кроју одела овај портрет најсличнији је сачуваном лику владарке у Велућу. На велућкој фресци, међутим, портретисана особа не носи круну, али је дата са нимбом око главе. Наш портрет насликан је без нимба. Ни поред овог лика, о коме ће касније бити још речи, није остало никаквог трага од натписа, као уосталом ни на једној од досад откривених фресака у појасу целих фигура.

Сликање св. ратника у првој зони наоса било је уобичајено у споменицима моравске школе. Никада се није толико инсистирало на њиховим ликовима као у ово време

² Св. Радојчић, Портрети српских владара у средњем веку, Скопље 1934, стр. 65

³ Исто, табла XXIII, сл. 34

Сл. 4 — Св. ратник

Сл. 5. — Св. Антоније

почетка пропадања државе, И у рамаћкој цркви они су најбројнији. Насликани су у ратној опреми, наоружани стрелом, копљем или кратким мачем, а на глави имају бисерне венце или кроз косу провучене беле траке са залепршаним крајевима. Нарочито је успело сликана фигура ратника са приклоњеном главом, на северном зиду, који врховима прстију додирује своју стрелу (сл. 4). Једном је већ речено да је „у Србији деспота створено необично оесећајно сликарство... уметност утехе...“ Ратници грациозних ставова и меких покрета са анђеоским тракама у коси, потврдиће још једном ово мишљење.

Анђели који се покривених руку клањају Богородици сликају се у старијим споменицима византиске уметности, нарочито у XI и XII веку.¹⁾ Претстављени у фризу од по два, три или више, са сваке стране, ретко се јављају у нашем живопису. Налазимо их у XI веку у охридској св. Софији, у XIII у цркви Ризе Богородице у Бијелој²⁾ и сада у нашој цркви св. Николе. Али, они нам као иконографски мотив не могу помоћи у датирању фресака јер се, како видимо, само повремено јављају. Овако касна појава ове теме необична је и свакако претставља реминисценцију на старије узоре.

Систем декорације са медаљонима је једна од карактеристичних одлика нашег зидног сликарства последњих деценија XIV и првих XV века. У рамаћкој цркви медаљони су крупни, чак у извесној несразмери са веома ситним композицијама. Рађени су наизменично на светлој сиво-плавој и црвеној основи. Међу њима не долази до уобичајеног преплитања посредством једног мањег медаљона, већ се или додирују или делимично залазе један у други. Оквири су им такође двојаки: једни имају једноставне црнбеле меандре, а у међупросторима доле и горе стилизоване цветове; други, као например медаљон на пиластру са св. Јованом Лествичником уоквирени су орнаментисаном траком, а цветови су распоређени у сва четири угла. Ова декорација веома много потсећа на оквири заглавља неких наших рукописа из друге половине XIV века³⁾, који су опет рађени по узору на старије византиске минијатуре. Ниансирано сликање цветних орнамената са употребом више боја преко којих су на крају додати бели акценти, чешћи је у ово време мотив минијатура него зидног сликарства. У скрипторијима деспота тај начин рада биће нарочито негован⁴⁾.

¹⁾ ΠΕΔΕΚΑΝΙΔΟΥ Σ. ΥΔΙΑΝΟΥ: ΚΑΣΤΟΡΙΑ, I ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1951 сл. 6, 7/48; Ф. Месеснел, Црква св. Николе у Марковој Вароши, Гласник Скр. науч. друштва XIX, 1938, сл. 7, 8; приклоњени анђели покривених руку у куполи Марторане поређани су у круг око Христа, Otto Demus, The mosaics of Norman Sicily, London 1949, si. 46

²⁾ Св. Радојчић, О сликарству у Боки Которској, Споменик САН СШ, 1953, стр. 55

³⁾ На пример: хиландарски рукописи бр. 9, 13, 14 Св. Радојчић, Уметнички споменици мамастира Хиландара, Зборник Византолошког института САН, кв. 3, 1955, сл. 12, 13 и Тителбахове копије јеванђеља Николе Стањевића у Централној библиотеци САН табле V, VII

⁴⁾ Св. Радојчић, Старе српске минијатуре, Београд 1950, упор. таблу Е а, б; Уметнички спом. Хиландара, сл. 15

Поред ликова светаца у медаљонима сачувало се и неколико натписа. По општем утиску, а и по облику појединих слова, ови натписи су најближи текстовима са фресака из друге половине XIV и почетка XV века.¹⁾ Исто тако у мајускулном писму наслова (зачала) у рукописима овога времена најчешће се налази на слова тога типа. Нарочито је карактеристично за овај прелазни период формирање слова С и Е која од заобљених облика у текстовима XIV века почињу постепено да се заостравају,³ да би у XV веку добила свој најчешћи изглед са јако оштрим, извијеним доњим делом.²⁾

Колико се по овоме што је досад откривено може видети, живопис рамаћке цркве рађен је одједном, без накнадних ретуша, и стилски претставља јединствену целину. Но и поред тога могу се запазити

¹ Раваница, Нова Павлица, Каленић и др.

² Од низа рукописа да поменемо само неколико: рукописи Црквеног музеја у Београду бр. 43, 116, 131; Југославенске академије бр. III 6 5, IV д 11/II (Вл. Мошин, Тирилски рукописи Југославенске академије, II део, Загреб 1952, сл. 46, 48)

Сл. 6. — Светитељ са северозападног пиластра

извесне разлике у квалитету, у сликарском поступку, у форматима фресака који се местимично нагло мењају. Због свега тога добија се утисак стила који је у формирању, коме још није нађен дефинитивни израз.

Фигуре св. ратника у првој зони, засада најлепше фреске у цркви, сликане су нешто споријом техником. Откривене партије — лице, врат, руке — потсликане су светло-зеленом бојом преко које долази у растрвеним благим прелазима светли окер и руменило. На крају су танким линијама извучени бели акценти, пратећи облике пластично најистакнутијих места.

Лик младог светитеља на северо-западном пиластру рађен је са далеко јаче израженим контрастима, нарочито у осветљењу (сл. 6). Од боја на његовом лицу провлађују окери, а светли акценти набачени су у кратким, оштрим потезима. Маркантно осветљење на носу које се у корену рачва и велике, тамне очне дупље са искром беле светлости у углу, поновиће се на још неколико сличним поступком сликаних фигура. И док се ликови св. ратника још везују за традиционално сликарство XIV века, на овим фрескама одлике новог стила преовлађују.

Попреја стараца-испосника у медаљонима сликана су нешто схематичније. Међу њима издваја се занимљиви лик св. Антонија (сл. 5) који носи, на необичан начин, у страну пребачену кукуљицу свога огртача.

Ктитори и владарка дати су са наглашеним портретским особинама. Њихов инкарнат је — као и обично кад је у питању сликање портрета — ружичаст, само на женском лику светлији, лазурнији, а на мушким фигурама тамнији, рађен печеним окером.

У композицијама (колико се засад уопште може говорити о њима) сликарски третман је нарочито упрошћен, сведен само на најнужније елеленте (сл. 7). И он је изграђен на контрастима. Фигуре су ситне, понекад чак непропорционалне, али веома експресивне са својим јаким белим рефлексима на мрко-црвеним лицима и живо обојеним драперијама.

Рамаћке фреске уопште одликују се свежим, интензивним колоритом. Са плавог позађа издвајају се три основне најчешће употребљене боје: црвена, зелена и жута. Технолошки и технички поступак при сликању био је нарочито солидан (што није увек случај у ово време), усто свакако врло брз, изведен углавном ал

fresco, како закључујемо по томе што су се сачували и они површински, завршни потези, изузев на фрескама код којих се запајају груба механичка оштећења.

Иако нам је живопис засада само једним својим мањим делом познат, довољно су изразите, како видимо, стилске одлике по којима га можемо убржати у споменике моравске школе. Наравно, ту се у првом реду мисли на мање, властееске задужбине, као што су Нова Павлица, Руденица и др. Али одмах треба додати да је наша црква, мада веома скромна по архитектури, чак скромнија од многих у ово време, сачувала на својим зидовима фреске које, са неколико најуспелијих сликарских остварења (ликови св. ратника, светитељ на северо-западном пиластру), стоје на завидној висини у нашој уметности овог периода.

Како из свега изложеног видимо, сви елементи који се могу користити у датирању — стилске и иконографске одлике, распоред и садржина фресака, орнаментика, епиграфске особине текстова, подаци које нам пружа одећа портретисаних личности — одређују сликарству рамаћке цркве временски оквир између краја XIV и почетка XV века. Истовремено то би биле и најстарије фреске на територији Шумадије.

Осим досад изнесених закључака о времену постанка и стилу, односно школи којој некадашња црква св. Николе у Рамаћи по своме сликарству припада, нови подаци из откривеног живописа пружају сада могућности даљег истраживања у историским изворима.

У повељи кнегиње Милице из 1395 године, којом она са синовима Стефаном и Вуком даје и потврђује добра и повластице манастиру св. Пантелејмона у Св. Гори, помиње се између осталих приложника и војвода Никола са женом Видославом, који :

„приложи црковь оу Сребрници
свѣтаго Николоу и Сребрница съ всеми
сели и метоси и мегтани и правинами
сель тѣхъ и цркве тѣ“¹

Данас је ова Сребрница идентификована. Проф. М. Динић утврдио је да је то Сребрница код Рудника која се помиње у дубровачким изворима, иста она Сребрница позната по сабору на коме је деспот Стефан одредио Ђурђа Бранковића себи

¹ Ст. Новаковић, Законски споменици српских држава средњег века, Београд 1912, стр. 519.

за наследника.² Јужно од планине. Рудника протиче речица Сребрница по којој је свакако цела њена ближа околина тако названа. Сам текст поменуте повеље упућује на то да се овде ради о области истога имена, а не само о насељу. Наша црква, удаљена 5 км. од корита ове речице, и географским се положајем уклапа у једну целину са територијом њенога слива.

Досадашња тумачења наведеног места из горње повеље, при покушајима идентификације цркве св. Николе у Сребрници са манастиром Велућем,³ увек су се у једноме

² М. Динић, у Археолошким споменицима и налазиштима у централној Србији, Београд 1956 (у штампи).

³ Вл. Петковић, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор I, св. 1 Београд 1921, стр. 166; Ђ. Бошковић, Старице III—IV, 1955, стр. 74; Ђ. Стричевић, Хронологија раних споменика моравске школе, Старице V—VI (у штампи). — Вл. Петковић касније одуштаје од своје претпоставке да би Велуће могло да буде идентично са црквом св. Николе у Сребрници (Преглед. . . стр. 54) а затим, у коначној студији о живопису овог манастира наводи да су патрони храма били св. Кирик и Јулита (Старице III—IV, стр. 45). Ђ. Бошковић и Ђ. Стричевић поново прихватају

Сл. 7. — Св. Никола спасава три сестре (деталј композиције)

подударала, тј. да је црква задужбина војводе Николе и његове жене Видославе. Текст повеље не искључује ову могућност, али је исто тако ничим и не потврђује. Неколико редова ниже, у истој повељи наводи се да војвода Новак и Видослава прилажу:

**„Црковъ свѣтѣго Ісана Прѣдтече оу
Црколѣзѣ съ сели и съ метохомъ и съ
меггями и правинами цркъве те што сі е
дръжала конь цара Стефана“¹**

Како се из текста види, војвода Новак није ктитор цркве у Црколезу, јер се изричито каже да је она постојала још у време цара Душана. Он овом приликом само преноси своје бенефиције које је имао у односу на цркву и њена добра, у корист манастира св. Пантелејмона.

Једно је из повеље сигурно: да се црква св. Николе у Сребрници налазила у оквиру земаља војводе Николе. А по томе што се не помиње њено раније постојање можемо да претпоставимо да подизање задужбине не дели велики временски размак од датума издавања повеље.

првобитно мишљење проф. Петковића о патронату св. Николе и о идентичности Велућа са црквом св. Николе у Сребрници. Међутим, нама се чини да ова идентификација није могућна. Покушај да се докаже да је фреска св. Николе у припрати истовремено и лик светитеља, заштитника, није убедљив (Старинар III—IV, стр. 74, нап. 23). Са портретима младе властеле, вероватно члановима породице ктитора насликаних у наосу, овај лик нема дубље унутрашње везе. Портретисане особе не обраћају се св. Николи већ су, напротив, окренуте једна према другој, повезане међу собом гестовима руку. Манастирска црква посвећена је данас Ваведену. Непознати су нам разлози који би потврдили претпоставку да је она мењала своју храмовну славу (дуга запустелост, потпуно обнављање или томе слично). Осим тога, и по распореду живописа може се установити да је црква од свога постанка била посвећена једном Богородичином празнику. Наиме, на улазу из припрате у наос, изнад попрсја Христовог поред кога су десно и лево смештени апостоли св. Петар и Павле, како се обично сликало, налази се ниша са фреском Богородице која држи у наручју Христа. У већини случајева, управо скоро по правилу, место над улазом у храм било је резервисано за лик патрона. Даље, у наосу, поред сцена из Страдања Христовог и Великих празника, у горњим зонама био је илустрован још једино циклус сцена из живота Богородичиног од кога су се сачувале композиције Ваведенја и Рођења. Према томе, пошто се у овом случају ради о цркви посвећеној Богородици, мишљења смо да би сви даљи покушаји идентификације Велућа са црквом поменутом у повељи кнегиње Милице били неодрживи.

¹ Ст. Новаковић, Законски споменици, стр. 519

О ктиторима наше цркве, парохиском свештенику и, вероватно његовом брату, лаику немамо нажалост никаквих ближих података. По томе што су имали средстава да саграде цркву и ангажују добре сликаре који ће је живописати, можемо за закључимо да су припадали имућнијем слоју људи.

У својој расправи о личним властелинствима српских црквених претставника у XIV и XV веку, у III одељку, Рад. Грујић изнео је неколико примера из разних даровних повеља у којима се помињу парохиски свештеници са правима личних баштиника или као. уживаоци црквено-парохиских властелинстава.² Помоћу материјала из наведених извора објашњено је на који су све начин свештеници, уколико нису имали наследне баштине, могли доћи до привилегованих положаја, до својих поседа и на тај начин стати у ред мале властеле. Даље видимо да су њих често заједно са имањима и црквама прилагали владари или висока властела задужбинама својим или својих предака, или пак великим светогорским манастирима. Овим поступком они нису ништа губили. Напротив изгледа да је њихов однос према новом манастирском властелинству постајао повољнији. То би нам нарочито потврдио случај протопопа Прохора кога је по сопственој молби цар Душан, тада још краљ, уврстио у ред дечанске властеле.³ После неколико година из потврде дечанске основне повеље видимо како је Прохорово властелинство, сасвим мало у време краљева Милутина и Дечанског, увећано за читаво једно село. Аналогно овим, досад познатим случајевима могао је и војвода Никола да приложи атоском манастиру св. Пантелејмона цркву наших ктитора — свештеника и лаика — са свим потврђеним јој правима, као што је у повељи забележено.

Из свега досад изложеног да се закључити да црква св. Николе у Сребрници, која се помиње у повељи кнегиње Милице из 1395 године, може са највише разлога да буде идентификована са црквом св. Николе у Рамаћи. Свој статус парохиске цркве она је задржала до данас.

Нова могућност идентификације прецизније одређује и време постанка цркве и њеног живописа. Година издавања по-

² Рад. Грујић, Лична властелинства српских црквених претставника у XIV и XV веку, Гласник Скр. научног друштва. XIII, 1934, стр. 47—67

³ Исто, стр. 62—63

веље, 1395, била би, дакле, *terminus ad quem*.

И на крају, откривене фреске дозвољавају нам да изнесемо још неке претпоставке. У досадашњем излагању поменут је између осталог и портре владарке. У време сликања цркве владарка је била кнегиња Милица. Да ли бисмо смели у овом, у хијератичном погледу рустицизираном лику владарке без нимба да видимо њен портре? Кнегиња Милица редовно је сликана са изузетно истакнутим владарским инсигнијама — сетимо се само портрета у Љубостињи где је она чак и обучена истоветно као кнез Лазар.¹ Зато бисмо можда пре могли да претпоставимо да су на уобичајеном месту владарске композицијв били насликани портрети властеоског пара, вероватно војводе Николе и његове жене Видославе. Њено одело било би у складу са одевањем једне високе властелинке тога времена а изостављање нимба ишло би само у прилог овој претпоставци. Јер, као што је по-

знато, сликање ликова легитимних владара без нимба претстављало би у оно време изузетак.

Ако бисмо у личности војводе Николе из повеље кнегиње Милице гледали каснијег побуњеника војводу Николу Зојића, као што је досад у више махова чињено,² а што би се после тачног локализовања Сребрнице дало са још више разлога прихватити,³ појава ових портрета била би јаснија.

Драга Михаиловић

² К. Лиречек—Ј. Радонић, *Историја Срба IV*, 1923, стр. 131, нап. 7; Вл. Петковић, *Прилози*, стр. 166.

³ Константин Филозоф бележи да је војвода Никола Зојић после неуспеле побуне против Стефана Лазаревића побегао у утврђени град Острвицу (В. Јагић, *Живот Ст. Лазаревића од Константина Филозофа*, Гласник СУД ХЛЦ, 1875, стр. 266). Како се Острвица налази у непосредној близини Рудника, могућно је да су се ту простирале и земље Николе Зојића. Према томе сасвим је прихватљиво да то буде исто лице са војводом Николом из повеље, који дарује св. Пантелејмону Сребрницу са црквом св. Николе.

¹ Св. Радојчић, *Портрети*, стр. 67

UN NOUVEAU MONUMENT DE LA PEINTURE DE L'ECOLE DE LA MORAVA

Au pied de la montagne appelée Rudnik, dans le village de Ramaća, se trouve Téglise des saints Constantin et Hélène au sujet de laquelle on ne savait que très peu jusqu'à présent. Elle avait été rénovée au début du XIXe siècle et, cette occasion., on avait passé ses peintures, à deux fragments près., à la chaux.

Au cours de Fété 1955, on procéda à des essais pour découvrir des fresques et on put établir leur existence sur lous les murs intérieurs de Téglise. Etant donné que par endroits la couche de chaux s'enlevait très facilement, on a pu déjà nettoyer plusieurs fresques des première et seconde zones. Parmi elles se trouvent les portraits des fondateurs, le religieux curé de la paroisse et un laïc, sans doute le frère du premier, qui portent ensemble le modèle de Téglise au patron, puis une composition des souverains (dans laquelle on ne voit que le personnage de la femme), et une série de figures indépendantes représentant de saints guerriers., des apôtres, des martyrs. Dans la seconde zone, au-dessus des figures en pied, se trouvent des médaillons avec les bustes de saints ermites.

On est surpris de trouver une peinture d'une aussi haute qualité dans cette humble petite église de Ramaća fondée par une famille qui ne faisait pas partie d'une des

couches de la haute société. Le style de ses peintures la ferait attribuer à l'école dite de la M o r a v a qui dirigeait l'art en Serbie à la fin du XIVe et au début du XVe siècle. Par ailleurs, le système décoratif à médaillons, la disposition des fresques et leurs thèmes, les caractéristiques épigraphiques de leurs textes, tout ceci nous pousse également à les faire remonter à cette époque.

Comme cette église, lors de sa rénovation, avait été vouée à un autre patron — ce qu'on n'a pu établir qu'une fois qu'on avait découvert les fresques, autrefois elle était vouée à St. Nicolas — et comme, par sa situation géographique, elle entre dans la région de Rudnička Srebrnica, laquelle n'a pu être localisée avec précision que tout récemment, nous pouvons maintenant identifier cette église avec celle de St. Nicolas de Srebrnica que l'on trouve mentionnée dans une charte de la princesse Milica et de ses fils, datée de 1395. Jusqu'à présent on avait plusieurs fois tenté de voir cette église au monastère de Veluće. Si l'on s'en tient cependant à l'état actuel des choses, il faut abandonner ces suppositions. La date de la charte représenterait donc un *terminus ad quem* de la réalisation des peintures de cette église de Ramaća.